

Тема 12. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці

1. Господарство України й формування його соціалістичної моделі у міжвоєнні роки.
2. Розвиток української економічної думки й політекономії соціалізму в умовах тоталітаризму.
3. Утвердження адміністративно-командної моделі економіки та її поступовий крах (кінець 40-х — 80-і роки ХХ ст.).

1. Господарство України й формування його соціалістичної моделі у міжвоєнні роки

- ▶ Розвиток світового співтовариства у 20—30-х роках ХХ ст. багато в чому визначили неоднозначні результати Першої світової війни (серпень 1914 — листопад 1918 рр.). Війна винищила мільйони людей, зруйнувала колосальні продуктивні сили, знищила матеріальні та духовні цінності.
- ▶ 1 листопада 1918 р. була проголошена Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) у м. Львові, яка виникла як альтернатива польським націоналістичним силам, які намагалися захопити і взяти під контроль центр Східної Галичини.

Більшовицький режим проводив в Україні жорстку економічну політику, відому під назвою «воєнного комунізму».

1. Ця політика передбачала націоналізацію всієї землі, промислових підприємств, закладів торгівлі, примусову мобілізацію в армію, централізований розподіл продуктів і товарів першої необхідності.

2. Одночасно з націоналізацією промисловості була введена продрозверстка, за якою з 26 січня 1919 р. встановлювалась державна монополія на хліб, цукор, сіль і газ. Обсяг продрозверстки на хліб визначили в 140 млн. пудів.

3. Воєнно-комуністичні методи соціалістичного господарювання запроваджувались і в промисловості. Прискореними темпами проводилась націоналізація середніх і невеликих підприємств, здійснювана в першу чергу місцевими органами влади за вказівкою центрального комітету більшовиків.

Політика «воєнного комунізму» призвела до натуралізації господарських відносин. Гроші, особливо паперові, швидко знецінювалися, і натомість запроваджувались розрахунки різними дефіцитними товарами (цукром, сіллю, милом, сірниками, гасом тощо).

Навесні 1921 р. збанкрутіла політика «воєнного комунізму» була замінена новою економічною політикою (НЕП).

1. Згідно з **НЕП** господарські зв'язки міста і села повинні були розвиватися за двома напрямками: по лінії товарообміну (в натуральній формі) і місцевої ринкової торгівлі.

Передбачалася така техніка здійснення товарообміну:

сільськогосподарські машини та устаткування, реманент, добрива, інші промислові товари держава повинна була передавати кооперації, яка, своєю чергою, розподіляла їх серед селян в обмін на надлишки продуктів і фуражу. Ці товари і продукти повинні були належати державі. Товари ж самої кооперації обмінювалися між кооперативами, а також між кооперативами і приватними особами.

2. Запроваджений замість відміненої продрозверстки продподаток був значно меншим за останню.

Доводився продовольчий податок до селян заздалегідь, до початку польових робіт. Після виконання поставок з податку в селянських господарствах залишалася значна частина виробленого продукту, яким вони могли розпоряджатися за власним розсудом.

3. Успіхи сільського господарства допомогли відродити промисловість, поступове відновлення якої сприяло подальшим досягненням сільськогосподарського виробництва, забезпеченню змички між містом селом, становленню ринку в масштабах країни.

4. Згідно з **непом**, у галузі передбачалося повернути дрібні та середні підприємства їх власникам, здійснити децентралізацію управління промисловістю. Була відмінена обов'язкова трудова повинність, дозволялося використання найманої праці та оренди, залучення іноземного капіталу, підприємства почали об'єднуватись у трести.

5. У період **непу** в промисловості, поряд із відроджуваними державними і кооперативними підприємствами та їх об'єднаннями, з'явилися невеликі приватні фабрики і заводи. Однак через протидію партійно-державних структур приватний капітал не зміг укоренитися. Часткова денаціоналізація в широку приватизацію так і не перетворилась.

На XIV з'їзді партії більшовиків у грудні 1925 р. було взято курс на індустріалізацію, можливість реалізації якого пов'язувалась з ретельним плануванням господарського життя. Підставами для індустріалізації вважалося підвищення товарності сільського господарства, розвиток легкої промисловості і на основі цього піднесення важкої промисловості та збалансований розвиток економіки.

Дві відомі моделі п'ятирічок — модель Микола Кондратьєва і модель Держплану.

а) М. Д. Кондратьєв (1892-1938) — учень М. Туган-Барановського, один із найвидатніших економістів ХХ ст.

- Він визнавав історичну необхідність індустріалізації, але основою розв'язання проблеми вважав гармонійний розвиток усіх сфер економіки, і передусім промисловості та сільського господарства.

- На думку М. Кондратьєва, сільське господарство може надавати основні засоби для індустріалізації і як експортер, і як місткий ринок для промислових галузей, тому в підґрунтя його моделі було покладено ідею продовження **НЕПу**, підвищення товарності сільського господарства, та його інтенсифікації.

б) Цілком протилежну модель було розроблено в Держплані під керівництвом академіка С. Г. Струмліна.

Держплан виступав за прискорений розвиток важкої індустрії, за швидку, примусову ліквідацію багатокладності, за відмову від **непу** та від ринку, за максимальне посилення регулювальної ролі держави. **Модель Держплану** цілком відповідала поглядам Й. Сталіна, що й забезпечило вибір — визнання держпланової моделі. М. Кондратьєва було названо захисником куркульства, його звинуватили в буржуазній ідеології, у 1930 р. він був заарештований і в 1938 р. розстріляний.

В таких умовах було прийнято перший п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР, розрахований на 1928/29—1932/33 господарські роки.

У плані висувалося завдання - розгортання часткової колективізації сільського господарства на добровільній основі (з охопленням наприкінці п'ятирічки до 20% селянських домогосподарств) і піднесення рівня народного добробуту.

1. Політика форсування індустріалізації не виправдала себе і в Україні. Тут також не були виконані сталінські вказівки директивного характеру про різке збільшення видобутку вугілля, випуску чавуну, сталі, прокату тощо. Необдуманий стрибок в індустріалізації України поглибив диспропорції у розвитку господарства, зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, що спричинило голодування населення. З 1928 р. була введена карткова система розподілу продуктів, яку почали відміняти лише з 1935 р.

2. Паралельно з індустріалізацією партійно-держ'авні органи взялися до форсованої, організації колгоспів.

Новостворені колгоспи не могли впоратися з покладеними на них функціями, зокрема з виконанням хлібозаготівельних планів.

3. У той час промисловий розвиток України у роки першої п'ятирічки був кращим у тому плані, що в республіці було побудовано ряд нових промислових підприємств, серед них кілька великих і високотехнічних.

Це Дніпрогес у Запоріжжі, Зуєвську і Штерівську електростанції; спорудження таких металургійних гігантів, як «Азовсталь», «Запоріжсталь», «Криворіжсталь»; побудову електрометалургійного заводу з випуску інструментальної сталі «Дніпроспецсталь», Харківського тракторного заводу, Краматорського, машинобудівного заводу.

Внаслідок будівництва і пуску нових металургійних заводів Україна вийшла на одне з перших місць у світі за рівнем розвитку чорної металургії.

4. Сільськогосподарське виробництво і жителі села зазнали непоправного удару від примусової колективізації. Політика «ліквідації куркульства як класу» призвела до знищення і руйнації сотні тисяч селянських сімей і господарств.

Репресивні методи колективізації та жорстокість партійно-державної політики хлібозаготівель викликали явне невдоволення у селян і, особливо, в молоді.

5. Жорстоке вилучення у селян всіх харчових запасів приречло їх на голодну смерть. Взимку 1932—1933 рр. в селах України розпочалась друга, ще жахливіша хвиля масового голоду як засобу терору, який був «виховним» заходом, покаранням за опір селян колективізації, за їх небажання йти в колгоспи. Голодомор 1932-1933 рр.. зумовлений аграрною політикою Всеросійської комуністичної партії (більшовиків) на чолі із Й. Сталіним, забрав близько 10 млн. людей.

Початок німецько-радянської війни у червні 1941 р. приніс нові біди на голову українського народу і нову окупацію. Починаючи з перших днів війни Україна стала ареною запеклих боїв, а до кінця жовтня вся її територія вже була окупована німецькими військами. Окупаційний режим, встановлений фашистами на всій території України на кінець червня 1942 р., характеризувався масовим знищенням громадян, у тому числі мирного населення, тотальним терором, грабежем продовольства і матеріальних ресурсів, експлуатацією трудових ресурсів і варварським використанням виробничих потужностей.

2. Розвиток української економічної думки й політекономії соціалізму в умовах тоталітаризму

Основні принципи побудови соціалізму та комунізму було сформульовано К. Марксом та Ф. Енгельсом. Дальший теоретичний розвиток основних концептуальних положень марксистської доктрини здійснив В. І. Ленін.

Предмет політичної економії Ленін визначає як науку про суспільні відносини людей у процесі виробництва (праця «До характеристики економічного романтизму», 1897 р.).

У книзі **«Розвиток капіталізму в Росії» (1896-1899)** він дає визначення ринку як економічної категорії, сукупності актів купівлі-продажу. Ленін показав, що розвиток ринку залежить від ступеня розвитку поділу праці у суспільстві. Поява нових галузей, спеціалізація виробництва є найважливішим фактором розвитку ринку.

Цей розвиток може йти двома напрямками:

1) зростання засобів виробництва, розширення виробництва;

2) зростання попиту на предмети споживання.

Підсумковою працею Леніна щодо аналізу сучасного йому суспільства була праця **«Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» (1916)**.

Ленін розкрив економічні особливості та основні тенденції капіталістичної економіки:

1. Він вважав, що сучасне йому суспільство - **імперіалізм** - слід розглядати як особливу стадію у розвитку капіталістичної соціально-економічної формації,
2. Колосальний ріст великих підприємств посилює процес концентрації виробництва і на цій основі відбувається заміна вільної конкуренції монополією.
3. У своїй теорії соціалізму Ленін показав, що соціалізм - це державно-монополістична структура, дія якої спрямована на користь усього народу.
4. Державно-монополістичний капіталізм (ДМК), особливо посилює свої позиції в період воєн.
5. Створюючи вчення про соціалізм, Ленін розробляв питання співвідношення економіки і політики, підкреслюючи, що економіка є фундаментом, а політика є концентрованим виразом економіки.

У вченні про кооперацію Ленін розкрив переваги кооперації у перетворенні дрібних господарств у великі, розглядаючи кооперацію як форму державного капіталізму. Він писав про кооперацію як соціалістичну форму господарства за умови панування державної власності і диктатури пролетаріату («Про кооперацію», 1923 р.).

Формування «політичної економії соціалізму» (1920-50-ті роки):

1. На рубежі 1920-30-х років почала формуватись ідея про необхідність розробки політичної економії соціалізму, а у другій половині 1930-х і далі у 40-ві і 50-ті роки вона набула все більш конкретних обрисів.

2. Предметом дослідження політичної економії соціалізму була дійсно важлива теоретична проблема, якій приділяли велику увагу в 20-30-х роках і багато західних економістів.

3. Суть її полягала в з'ясуванні того, чи може ефективно функціонувати центрально-керована система (у цьому, щоправда, радянські економісти не мали сумнівів) і, якщо це можливо, в яких конкретних формах економічних відносин ця система мала бути втілена.

Метою реформи в промисловості було поєднати комплекс заходів, покликаних посилити економічні важелі, розширити самостійність госпрозрахункової ланки (підприємства чи організації), удосконалити централізоване планування. Вересневий Пленум (1965) передбачав:

- 1) скорочення кількості директивних планових показників, заміну валової продукції як основного планового та оціночного показника обсягом реалізації;*
- 2) зміцнення госпрозрахунку підприємств, збереження у їх розпорядженні великої частки прибутку;*
- 3) перебудову системи ціноутворення таким чином, щоб політику підтримки низьких оптових цін замінити політикою встановлення цін на рівні, який би забезпечував роботу підприємства на засадах госпрозрахунку (у 1966-1967 рр. була здійснена реформа оптових цін у промисловості);*
- 4) відновлення галузевого принципу організаційної структури управління промисловістю.*

1. Альтернативна теорія Чаянова О. В.

У своїх працях «Порівняння статистичних методів з методами природничих наук», «Сутність і межі науки», «Чи існує принципова різниця між дослідом і методами статистичного дослідження?» О. В. Чаянов порушив цілий ряд проблем економічної теорії.

О.В. Чаянов доводив, що:

- найбільш ефективними формами ведення сільського господарства є невеликі сімейно-трудоі господарства;**
- сімейно-трудоі господарства уособлюють не сферу виробництва, як в общині або в артілі, а сферу обігу, де економічні відносини регулюються торгівлею, збутом і кредитною кооперацією.**

Чаянов творчо розвинув досягнення зарубіжної економічної думки:

- Особливий інтерес викликали вчення про сільськогосподарське підприємство і теорія розміщення виробництва.
- Вчення про сільськогосподарське підприємство обґрунтовувалося у працях німецьких економістів Т. Гольца і Ф. Еребо, швейцарського аграрника Е. Лаура, які створили складну систему обліку і управління великим капіталістичним сільськогосподарським підприємством з найманою працею.
- Застосував до сімейно-трудового господарства систему обліку капіталістичного підприємства.
- Запропонував оригінальний варіант організаційного плану селянського господарства, враховуючи досягнення німецької таксації (оцінювання).

Організаційний план, або суб'єктивне відображення селянином системи цілей і засобів господарської діяльності, має включати на думку Чаянова О. В. наступне:

- вибір спрямування господарства;
- поєднання його галузей;
- узгодження трудових ресурсів і обсягів робіт;
- розподіл продукції для споживання і продажу на ринку;
- баланс грошових надходжень і витрат.

Розповсюдженій у радянській економічній літературі схемі «куркуль - середняк - бідняк», Чаянов протиставляв власну класифікацію, яка включала шість типів господарств:

- ▶ 1) капіталістичне;
- ▶ 2) напівтрудове;
- ▶ 3) заможне сімейно-трудове;
- ▶ 4) бідняцьке сімейно-трудове;
- ▶ 5) напівпролетарське;
- ▶ 6) пролетарське.

Всі елементи собівартості у землеробстві Чаянов розділив на три групи:

- ті, що зменшують собівартість при укрупненні господарств (адміністративні витрати, витрати на використання машин, будов);
- ті, що її підвищують при укрупненні господарств (транспортні витрати, втрати від погіршення контролю за якістю праці);
- ті, що не залежать від розмірів господарств (вартість насіння, міңдобрив, вантажно-розвантажувальні роботи).

2. Економічні погляди Кондратьєва М. Д.

Основні праці Кондратьєва М. Д.

- 1. «До питання про поняття економічної статистики, динаміки і кон'юнктури».**
- 2. «Великі цикли економічної кон'юнктури».**
- 3. «План і передбачення».**

Центральною проблемою у колі наукових інтересів М. Д. Кондратьєва є наступні економічні питання:

- Серйозно підійшов до концепції змішаних форм впливу на економіку - з боку держави, торговельно-підприємницьких структур, місцевих органів влади, окремих селянських господарств.
- Висунув вимоги ринкової перевірки методів державної політики.
- Виходив із необхідності поєднання на базі непу планових і ринкових принципів, висунув ідею тісного зв'язку і рівноваги аграрного та індустріального секторів економіки.
- Вважав необхідним подати першочергову допомогу господарствам, наближеним до фермерського типу, здатним забезпечити швидке нарощення виробництва товарного хліба.

- Програма була зорієнтована на підтримку міцних сімейних трудових господарств, здатних стати основою економічного підйому в країні.
- Розробку проблеми економічної динаміки безпосередньо пов'язував із прогностичною функцією економічної науки.
- Показав багатогранність механізмів розгортання криз, підкреслив важливість структурних характеристик при їх дослідженні, поглибивши таким чином аналіз цієї проблеми, яка набула поширення у радянській літературі через півстоліття.
- Сформулював у своїх працях гіпотезу про існування великих циклів кон'юнктури.

Вивчаючи зворотні процеси, М. Кондратьєв виділяв такі періоди коливань економічної активності:

- менше року (сезонні);
- три з половиною роки, торговельно-промислові цикли тривалістю 7-11 років;
- великі цикли кон'юнктури – 50-60 років.

Особливістю досліджень є відчутне прагнення економістів подолати схоластичність політичної економії соціалізму, виробити теоретичні підстави для удосконалення господарського механізму радянської економіки, посилення в ньому ролі економічних важелів.

3. Утвердження адміністративно-командної моделі економіки та її поступовий крах (кінець 40-х — 80-і роки ХХ ст.)

*Аналізуючи економічну систему, що склалася, деякі економісти пропонували здійснити перетворення в дусі **непу**: за переважаючого панування державного сектора офіційно допустити приватний, який би охоплював сферу обслуговування та дрібне виробництво. В цих умовах, природно, використовувались би ринкові відносини.*

Проте надії на перетворення в галузі управління економікою залишилися нездійсненими. З кінця 40-х років було взято курс на посилення адміністративно-командних методів керівництва, на подальший розвиток існуючої моделі економіки, а керівники Держплану були піддані репресіям.

- ▶ 1. У 50-х — першій половині 60-х років основні напрямки економічної політики в Україні залишалися практично незмінними. Однак після смерті Сталіна було зроблено спроби переглянути деякі аспекти економічної політики, не зачіпаючи при цьому основ тоталітарного суспільства.
- ▶
- ▶ 2. У 1957 р. розпочато реформу управління народним господарством. На думку М. Хрущова, першого секретаря ЦК КПРС і головного реформатора, надцентралізовані галузеві міністерства були неспроможними забезпечити швидке зростання промислового виробництва.
- ▶ Тому волюнтаристським рішенням галузеві міністерства були ліквідовані і замість них утворили територіальні управління — ради народного господарства. Однак Держплан зберігався і продовжував здійснювати загальне керівництво, планування та координацію у всесоюзному масштабі. На території України було створено 11 раднаргоспів. Майже вся промисловість (90 % підприємств) була підпорядкована Раді Міністрів УРСР, внаслідок чого зросла самостійність українських органів управління у прийнятті багатьох рішень. Тисячі заводів, позбувшись опіки центру, запрацювали на повну потужність.

- ▶ 3. Поряд з експериментами у промисловості, М. Хрущов зайнявся реформуванням сільського господарства.
- ▶ Колгоспам і радгоспам було наказано збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур, що повинно було підняти рівень кормової бази тваринництва, а, отже, забезпечити потреби споживачів у молоці, м'ясі, маслі тощо. Але добру ідею було повністю дискредитовано. Кукурудзу почали сіяти на пшеничних полях і, навіть в Архангельській області. Внаслідок цього у крамницях пшеничний хліб був замінений на кукурудзяний, а вже у 1962 р. СРСР закупив зерно за кордоном.
- ▶
- ▶ 4. Нове партійно-державне керівництво, очолюване Л. Брежнєвим, знову розпочало свою діяльність з економічної реформи. З метою виживання планово-централізованого господарства вдаються до трансформації діючої системи в змішану економіку.

Реформування розпочалося з аграрного сектору країни. В основу реформ було покладено принцип забезпечення необхідної еквівалентності міжгалузевого обміну. Для цього планувалося змінити пропорції розподілу національного доходу на користь сільського господарства. У зв'язку з цим були розроблені нові принципи заготівлі сільськогосподарських продуктів: при підвищенні заготівельних цін було знижено план обов'язкових закупівель зерна, який став незмінним протягом 10 років. Понадпланова продукція залишалася в розпорядженні колгоспів. За понадплановий продаж встановлювалися грошові надбавки. Для підвищення особистої матеріальної заінтересованості колгоспників з 1 липня 1966 р. в колгоспах було введено гарантовану оплату праці на рівні тарифних ставок відповідних робітників радгоспів.

5. Концептуальні ідеї реформи (косигінська реформа) були досить прогресивними для того часу і відповідали прагненням і уявленням ініціаторів господарської перебудови, їх суть і мета зводились до: гармонійного поєднання економічних і адміністративних методів управління (за домінування перших над другими), оптимального поєднання його галузевого і територіального принципів, а також централізованого планового керівництва економікою та оперативно-господарської самостійності підприємств, зміцнення господарського розрахунку тощо.

6. Економічна реформа забезпечила динамічний розвиток України у восьмій п'ятирічці (1966—1970 рр.). Про це свідчать як вищі, ніж у попередні роки, темпи зростання, так і велике значення абсолютних приростів обсягів виробництва.

7. Економіка України у 70-ті роки потребувала нових якісних поштовхів для подальшого розвитку: впровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів (яких вже не вистачало), переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо. Через брак нових технологій традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки республіки — видобуток вугілля, металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів — почали занепадати.

8. Наприкінці 70-х — початку 80-х років економіка України, як і всього Радянського Союзу, входила в смугу тотальної кризи. Вона була неефективною, неконкурентно-здатною, а більшість спроб оживити її мала суто адміністративний чи навіть ідеологічно-декларативний характер. Основними причинами такого становища були низька ефективність економічної системи, в основі якої була покладена загальнодержавна власність на засоби виробництва, і надзвичайно централізована, планова економіка, з якої вилучено ринкові сили.

Централізована планова економіка зумовила величезну бюрократію, яка увічнювала неефективність виробництва. Фактично, неможливо було взагалі спланувати економіку такої великої держави, як СРСР. Відсутність ринку призводила до відсутності інформації, яку постачає суспільству система ринкових цін.

9. На початку 80-х років радянська економіка увійшла в смугу стагнації. У натуральному вираженні рівень виробництва в ряді галузей не лише не збільшувався, а навпаки, знижувався. Фактично призупинилося зростання продуктивності праці. А на середину 1980-х років криза в СРСР охопила всі сфери життя. Розладнана економіка хронічно не забезпечувала потреб країни. Рік у рік падав рівень життя населення.

У процесі проведення економічних реформ можна виділити три етапи:

1. Реформа А. Аганбегяна (квітень 1985 р.), суттю якої було соціально-економічне прискорення розвитку країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму. Але невдовзі стало зрозумілим, що реформування економіки вимагає якісних структурних змін в радянській економічній моделі

2. Реформа М. Рижкова-Л. Абалкіна (1987-1989 рр.), суттю якої була формула «самостійність», «самофінансування», «самоокупність». В основі реформи лежало дві складові:

- ▶ а) розширення самостійності трудових колективів (було прийнято закон «Про державне підприємство та об'єднання»);
- ▶ б) розширення сфери дії приватної ініціативи (за законами «Про кооперацію», «Про індивідуальну трудову діяльність» та ін.).

3. Концепція переходу до регульованої ринкової економіки (1990-1991 рр.), суттю якої було запровадження під контролем держави ринкових механізмів. Гострі дискусії велися про темпи та методи переходу до ринкових відносин (Явлінський, Шаталін).